

OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE KAHVEHANELER: SOSYAL VE SİYASAL YAŞAMIN İNCELENMESİ

Halil Emre DENİŞ*

ÖZET

Kahvehaneler, kahve bitkisinin bulunmasıyla birlikte ortaya çıkmış ve yayılmıştır. Kahvenin Ortadoğu'da bulunması ve yayılmasıyla ortaya çıkan süreç heyecan vericidir. Kahvenin yayıldığı her alanda kurulan kahvehaneler, bulunduğu dönemin sosyal ve siyasal hayatına derinlemesine etki etmiştir. İnsanların bu mekânlara gidişlerinin başlıca sebebi kahve içme isteği gibi görünse de asıl sebep sosyal bir ortama girme, başka insanlar ile görüşme ve etkileşim içinde bulunabilmektir. Özellikle Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinin incelendiği bu makalede kahvehanelerin sosyal ve siyasal etkisi dönemsel olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kahve, kahvehane, sosyal hayat, siyasal hayat

COFFEEHOUSES IN THE OTTOMAN AND THE REPUBLIC PERIOD:

REVIEW OF SOCIAL AND POLITICAL LIFE

ABSTRACT

Coffee houses were founded and spreaded with the discovery of coffee seeds. The period, after the discovery and spreading of coffee seeds in Middle East, is fascinating. The coffee houses, which were founded all over the areas that the coffee seeds were spreaded, has deeply effected the social and political life in that period. Even it seems that the main reason of people's going to these places is the desire to drink coffee, the main reason is to be social, meet other people and interact. It is attempted to put forward the social and political affect of

---

* Öğretim Görevlisi, Zirve Üniversitesi, emredenis@gmail.com

the coffee houses periodically in this article in which particularly the history of Ottoman Empire and Turkish Republic was studied.

Key words: *Coffee, coffee houses, social life, political life*

1. GİRİŞ

Kahvenin ortaya çıkışı ve yayılması, insanlık tarihinin en önemli olaylarından biridir. Kahvenin her alana girmesi, insanların birlikteliklerine eşlik etmesi, kahvehaneler gibi herkese açık kamusal alanları doğurmuştur. Önceleri maksat sadece kahve içmek olsa da sonraları bu durum değişmiş, kahvehaneler toplumun her sınıfından insanları kucaklayan kamusal mekanlar¹ haline gelmiştir.

Aşağıda tarihsel süreci ve etkilerinden bahsedileceği üzere, kahvehanelerde insanlar iletişim kurmuşlar, eğlenmişler, dinlenmişler, sosyal etkinlikler gerçekleştirmişlerdir. Kahvehanelerin bu rolü ülkemizde özellikle orta ve alt sınıfa hitap etmiş, bu sınıfların sosyal ve siyasal yaşamda da varolabildiklerini ispat etmiştir. Genellikle mahalle aralarında bulunan kahvehaneler, kapitalizm sürecinde, şehirlerin gelişmesiyle birlikte, etkinliklerini yitirmemişler, dahası ülkemizde yaşanan göç dalgasının nedeni olan ‘kentlin insanları çekmesi’ ile birlikte farklı bir forma da bürünmüşlerdir.

Dünyanın işlevinin insanın varlığı ile arttığı apaçık ortadadır. İnsan, sözlerle başkaları ile irtibata geçebilen, akıllı olan ve bu akıl sayesinde düşünme yeteneğini kullanabilen canlı bir varlıktır. İnsan, diğer insanlarla etkileşimi sayesinde kendi varlığını devam ettirir ve belirgin bir varlık alanı oluşturur. İnsanlar kahvehaneleri kurarken ya da bu mekanlara giderlerken maksatları öncelikli olarak belirgin bir kahve içme isteği olsa da bu durum sonraları değişmiş, asıl neden sosyal bir ortama girme, eğlenme ve başka kişilerle görüşme isteği haline gelmiştir. İstenilen her an gidilebilen kahvehanelerde toplu şekilde tüketilen kahvenin yanı sıra, onu renklendiren ve keyiflendiren olgunun sohbet olduğu gayet açıktır. Bu durum da insanların, evlerinin dışındaki farklı bir ortamda bir araya gelmelerini doğurmuş ve yeni bir kamu alanı yaratmıştır. Habermas 17. yüzyılın ortalarından itibaren, kahvenin varlıklı kesimin yaygın içeceği olduğunu belirtmiştir. Hatta 18. yüzyılın ortalarına kadar Londra’da devamlı

¹ Çağımız toplumlarında kamu alanı insanların birlikte olduğu, tartıştığı ve görüş alışverişinde bulunduğu yerler olarak tanımlanır. Sınıfsal olarak bir fark gözetilmeden, herkesin bir araya gelebildiği, konuşmanın, karşılıklı etkileşim ve iletişimin meydana geldiği yerler kuşkusuz kamusal mekânların en önemlilerinden biri olarak kabul görmüş kahvehanelerdir.

müşteriye sahip 3.000 kadar kahve evinin bulunduğunu belirtir. Edebiyatçıların bu kahve evlerinde kendilerine yer bulması gerektiğini söylemektedir ve kısa süre sonra edebi tartışmaların yerini ekonomik ve politik tartışmaların aldığını belirtmektedir.²

Kişiler kahvehaneye gittiklerinde, daha kahvehanenin kapısında sosyal statülerini, çalıştıkları işlerdeki mevkileri bırakıp, içeride her türlü konuşmaların ve tartışmaların içine girip, görüşlerini ortaya koyabilmektedir. Kahvehanelerde insanlar, konuşmaları, statüleri veya çalıştıkları işler nedeniyle aşağılanmamaktadır. Bu bir anlamda kahvehanelerin yarattığı bir kültürdür. Bu bağlamda, iletişim ihtiyacının en iyi reçetelerinden birisi durumuna gelmiştir. Habermas'ın iletişimsel kamu alanı modeli işte tam burada önem arz eder. “Habermas'ın ‘iletişimsel’ kamu alanı modeli ise; kamu alanını agonistik³ bir şekilde politik seçkinler arasındaki itibar kazanma ve adını sonraki nesillere bırakma mücadelesinin alanı olarak değil; demokratik bir şekilde, genel toplumsal normlardan ve kolektif politik kararlardan etkilenenlere bu norm ve kararların oluşturulmasında, değiştirilmesinde ve benimsenmesinde söz hakkı tanıyacak prosedürlerin yaratılması olarak anlaşılır.”⁴

Bugüne kadar insanların bir arada bulunabildiği en iyi yerlerden biri olan kahvehaneler üzerine yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Bu açıdan, bu makalede kahvehanelerin geçmişten bu güne kadarki zaman zarfında, Türk toplum yapısı üzerindeki sosyal ve siyasal etkileri gösterilmeye çalışılacaktır.

2. KAHVENİN ORTAYA ÇIKIŞI, İSLAM DÜNYASI VE OSMANLIYA GEÇİŞİ

15. yüzyıl ortalarında kahve bitkisinin çeşitli bölgelere göçü ile birlikte birçok insan kahve ile birlikte tanışma fırsatı bulmuştur. Ancak kahve bitkisinin ilk olarak ne zaman ve kim tarafından bulunduğu konusu hala muammadır.⁵ İlk olarak Habeşistan'da (Etiyopya) ortaya çıkan kahve, daha sonra Yemen'e girer ve buradan da İslam dünyası kahve ile tanışır. İslam dünyasının kahve ile tanışması ve tanışan halkların bu içeceği kullanmaya başlamalarından itibaren çeşitli polemikleri de beraberinde getirmiştir:

² Jurgen Habermas, **The Structural Transformation Of The Public Sphere**, Cambridge, Polity Press

³ Agonistik = Dövüşme, kaçma, yarışma gibi hayvan davranışı. (Y.N.)

⁴ Kerem Ünüvar, “Osmanlı'da Bir Kamusal Mekân: Kahvehaneler”, **Kamusal Alan ve Türkiye**, Ed: Ahmet Karadağ, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 1. Baskı, 2006, s. 240.

⁵ Taha Toros, **Kahvenin Öyküsü** adlı kitabında, kahvenin ilk olarak kaynaklarda geçmesi bakımından, “Orta çağın büyük tıp âlimlerinden İbni Sina 1000 yıllarında kahveyi tanıyıp sevdiğini belirtir.” der.

Taha Toros, **Kahvenin Öyküsü**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı, 1998, s. 8.

“... , kahve içmeye karşı muhalefetin ortaya çıkmasına ve gelişmesine ilişkin birkaç geleneksel açıklamayla kaçınılmaz olarak karşı karşıya geliriz. Çoğu durumda bu açıklamalar aşağıdakilerden birini ya da birden fazlasını içermektedir:

1. Kahve fiziksel ya da kimyasal yapısı bakımından öyle bir maddeydi ki, tüketimi halinde bir şekilde İslami kuralların çiğneneceği, çünkü zehirleyici ya da insan bedeni için zararlı olduğu, örneğin çekirdeklerinin kömür haline gelinceye kadar kavrulmuş olarak hazırlanması yüzünden makbul olmadığı düşünülüyordu.
2. Kahve sırf “bid’a” [yenilik] diye görüldüğü için aşırı dindar çevrelerce reddedilmişti.
3. Kahvehanedeki toplumsal yaşamın önemli bir parçası haline gelen siyasal faaliyetler yönetici seçkinleri giderek daha çok ürkütmüştü.

Kahve müdavimleri kumardan suç teşkil eden aykırı cinsel ilişkilere bulaşmaya kadar varan çeşitli yakışıksız eğlencelere karışmış, sonuçta da halkın ahlakının bekçiliğiyle görevlendirilmiş memurların dikkatlerini üzerlerine çekmişlerdi.”⁶

Kahvenin uyarıcı bir etkisinin bulunuyor olması hemen fark edilmiş ve kişiye bir süre canlılık vermesinin ardından belirli bir uyuşukluğun da baş göstermesi, kahvenin de diğer uyuşturuculardan biriymiş gibi algılanmasına neden oldu ki bazı kaynaklarda kadınların, kocalarının bu tip durumlarından olan şikâyetlerini kadınlara bildirmeleri bundan kaynaklanmaktadır. Her ne kadar yasaklar konulsa da insanlar bu içeceğin etkisinden kurtulamamışlar, gizli gizli ele geçirip içmeye devam etmişlerdir. Hac döneminde Mekke’ye giden insanlar, kahve ile tanışıp bazı gizli yollarla, bu bitkiyi ya da tohumlarını ülkelerine götürmüşler ve yetiştirmeye başlamışlardır. Bu şekilde kahve o dönemde Ortadoğu’da yaygın bir üretim ve tüketim ağına yol açmıştır.

Kahvenin Osmanlı’ya ve özellikle İstanbul’a girişini çeşitli kaynaklar 16. yüzyılın ortaları şeklinde belirtir. Halepli Hakem ve Şamlı Şems adındaki kişiler kahveyi İstanbul’a

⁶ Ralph S. Hattox, **Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğu’daki Kökenleri**, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2. Basım, Mayıs 1998

getirmişler ve burada içiminin yaygınlaşmasını sağlamışlar ve bu da onlara büyük bir servet kazandırmıştır. Ulla Heise, kahvenin İstanbul'a girişi hakkında şunları söyler: "İstanbul'da ilk kez 1517'de kahve içildiği bildirilir; kahve Babiâli'nin tuğrasını ve sancağını izleyerek kuzeye ve batıya (Anadolu, Balkanlar ve Macaristan) doğru yayılır. Türk askerleri nereye konuşlandırılırsa, subaylar ve amirler için kahve çekirdekleriyle ünlü mutfak arabası da hemen arkalarından yetişmektedir."⁷ "Ama 15 ve 16. yüzyıllarda kahve içmenin gittikçe yaygınlık kazanmasının en çarpıcı ve en önemli sonucu, kent, kasaba ve köylerdeki toplumsal yaşamı etkilemesiydi, çünkü bu malın içecek olarak hazırlanması ve satılması çerçevesinde o zamana değin bilinmeyen bir kurum, yani kahvehaneler doğdu."⁸

Kahvehanelerin bir anda Osmanlı toplumunda rağbet görmesi hiç de şaşılacak bir olay değildir. Bu içeceği önceleri evlerinde tüketen Osmanlı halkı bir anda benimsemiştir. Büyük oranda benimsenmiştir ki kahve artık Osmanlı kültürünün içinde kullanılan bir nesne konumuna gelmiştir. O kadar etkili bir nesne olmuştur ki günümüze kadar intikal etmiş ve örf-adetlerin içine girmiştir. Bir haneye misafirlğe gidildiğinde, derhal kahve ikram edilmiştir. Ayrıca kız isteme törenlerinin, sünnet düğünlerinin yahut resmi makamlardaki ziyaretlerde kahvenin ikram edilmesi adet haline gelmiştir. Osmanlı halkının kahveye olan düşkünlüğü, Osmanlı kadılarının da bu içeceğe olan fetvalarını engellemeye yetmemiştir. Ayrıca bu fetvalara karşılık olarak, halk da bu içeceğin haram olup olmadığı konusunda iki arada kalmıştır:

"Halk, kahvenin haram mı, helal mi olduğunu öğrenmek için, din adamlarına başvurdukça, camilerdeki bazı vaizler hiddetle:

— Kahve içmek kesin olarak haramdır! Kahvehanelerde satranç ve tavla oynamak günahdır. Yine kahvehanelerde toplanıp saz, ney ve satranç bulunan yerlere melekler girmez. Şeytan dolar! Meleklerin girmediği yerde bereket olmaz! derlerdi.

Hatta daha ileri giden bazı vaizler:

⁷ Ulla Heise, **Kahve ve Kahvehane**, Çev: Mustafa Tüzel, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Temmuz 2001, s. 21.

⁸ Ralph S. Hattox, **a.g.e.**, s. 65.

—Kahve içmek öylesine haramdır ki, her kim buna helaldir derse, kendisi kâfir, avradı boş olur! tarzında açıklamalarda bulundular.”⁹

Kahvehanelerin yasaklanmasının ve kapatılmasının asıl nedeni, her sosyal sınıftan insanın kahvehanelerde her türlü konuda fikir alışverişinde bulunmasıydı. Hatta öyle fikirler ortaya çıkıyordu ki padişahın otoritesini sarsabilecek türdendi. Birçok tarihçi Osmanlı toplumundaki bu kahvehanelerin yasaklanmasının sebeplerinin en başında, bu siyasal baskı unsuru oluşturabilecek kamusal alanın içinde, insanların etkileşimini önlemek olarak ortaya koymaktadır. Bu etkileşim, düzenin bozulmasına yol açıyor ve üretilen siyasal sohbetler, eskiden hiçbir şeyden haberi olmayan halkı bilinçlendiriyordu. Ancak kahvehaneler, IV. Murad’ın saltanatının sona ermesine müteakip tekrar eski günlerine kavuşabilmiştir. Öyle ki Saray teşkilatında “kahvecibaşı”¹⁰ makamı bile oluşturulmuştur.

Kahvehanelerin toplumsal yapısı bir anda siyaset ve edebiyatın halka ulaşmasına vesile olmuştur. Özellikle 20. yüzyılın ortalarına kadar Arap ülkelerinde ve Türkiye’de, belirli aralıklarla halk edebiyatında orta çıkan eserlerde sergilendiği bilinmektedir. Bu durum kahvehanelerin müşterilerle dolmasını sağladı ve âşık diye tabir edilen halk ozanlarının geçimlerini sağlamasına yardımcı da olurdu. Ancak bu durum okuryazarlığın artması sebebiyle yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. İlerleyen dönemlerde gazetelerin ortaya çıkması da kahvehanelerin geniş halk kitleleri tarafından benimsenmesine neden olmuştur. Öyle ki kahvehanelere gazeteler gelir ve elden ele okunmaya başlanırdı. Okuma yazma bilmeyenlere de yüksek sesle okunan gazeteler, günlük havadislerin halk tarafından öğrenilmesini sağlamıştır. Bu durum da Osmanlı Saray örgütünü tedirgin etmeye yetmiştir. “Avrupa’da bile hükümetleri korkutan kahvehaneden korkmakta, Osmanlı devletinin daha haklı endişeleri vardı. Osmanlı devleti tebaasının, yani reayanın camiden, mescitten, kiliseden başka gidecek, toplanacak yeri yoktu. Buralarda da sadece vaizleri dinlerlerdi. Askerleri ya kışlalarda ya da tımar bölgelerinde, kalelerde yaşarlar, çalışırlardı. Hemen hemen hiçbir *kamu düşünüyü* yuvası ve aracı yoktu. Böyle bir reayayı, çobana benzetilen bir padişah kendi adamlarıyla kolay güdebilirdi. Kahvehaneler, Osmanlı ülkelerinde, özellikle İstanbul’da cami ve mescidin yerini alan ilk siyasal dedikodu, hatta fesat yuvaları oldular. Daha kötüsü, kahvehaneler ve

⁹ Taha Toros, a.g.e. , ss. 37–38.

¹⁰ Taha Toros, a.g.e. , s. 39 ve Abdülaziz Bey, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 3. Basım, Ekim 2002, s. 179.

meyhaneler reyanın uğrağı, eğlenme ya da dinlenme yeri olmaktan çok, hükümet için korkunç bir gücün, yeniçerilerin ve Bektaşilerin ayaklanma karargâhları haline gelmiştir.”¹¹

Yeniçerilerin arasından da kahvehaneler açanlar olmuştur. Bu kahvehanelere sarayın içindeki çalışanlardan tutun da diğer asker ya da siyasetçilerin de gelmesi, sarayın içinde olup bitenlerin kahvehanelerde konuşulmasına ve kulaktan kulağa, içeriden ‘sızan’ haberlerin, herkes tarafından duyulmasına yol açmıştır. Bu durumu en çok Foucault’un heterotopya kavramı bize açıklar. “Foucault ütopyaları gerçek mekanı olmayan merkezler olarak tanımlar. Heterotopya ise ütopyaların tersine gerçek bir mekanda birbirinden farklı mekanların bir araya gelmesi olarak tanımlanmaktadır.”¹² Buradaki anlatım tam olarak yeni bir düzenin yaratılması yerine, var olan düzen dışında alternatif bir düzenin ortaya çıkmasını açıklar. Bu bağlamda Osmanlı Sarayının kahvehanelerden çekinmesinin doğal olduğu sonucu ortaya çıkar. Bu durum Cumhuriyet’in ilanına kadar geçen süreçte süreklilik arz etmiştir.

3. TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİ

3.1. Cumhuriyetin İlk Yılları

Görüldüğü üzere Osmanlı kahvehaneleri yapısı gereği Osmanlı toplumunun üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Elbette ki Cumhuriyetin ilanına kadar olan süreçte ve Cumhuriyetin kurulmasından sonra devrimin yerine oturabilmesi açısından kahvehanelerin yine bir rolü bulunmaktaydı. Devrimin yerli yerine oturtulabilmesi ve inşa edilmesi süreci aynı zamanda yenilenmesi gereken toplumun da inşası sürecini başlatmıştır. “Cumhuriyetin ilk yıllarında, halkın bir araya gelebileceği yeni mekânlar oluşturulmasına, dans salonları ve barlar gibi yeni eğlence mekânlarının sayılarının artmasına rağmen, bunların hiçbirisi kahvehanelerin özelliklerini taşımamaktaydı.”¹³

20. yüzyıla gelindiğinde hızlı bir endüstrileşme süreci tüm dünyada görülmekteydi. Bunun yanında teknolojinin gelişmesi ve iletişim ağlarının gelişimi, ülkelerin içindeki yapıyı da değiştirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, devrim sürecini oturturken dünyanın değişimine

¹¹ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, Ocak 2003, s. 44.

¹² Heterotopya ütopyaların tersidir. Örneğin ayna aynı anda hem ütopya hem heterotopyadır. Ütopya olması aslında mekansız bir mekan olmasıdır, aynada kendimizi görürüz ve aslında ayna bize olmadığımız bir yeri gösterir ve işte bu nedenle ütopyadır. Ancak aynadaki görüntü gerçekte varolmadığı için heterotopyadır.

Michele Foucault, **Of The Other Spaces (1967), Heterotopias**,
<http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html>

¹³ Serdar Öztürk, **Cumhuriyet Türkiyesinde Kahvehane ve İktidar (1930–1945)**, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 1. Baskı, Ocak 2006, s. 496.

çeşitli yönlerden ayak uydurmaya çalışmış, bu da ülkedeki kurumların yapılarında da bazı değişikliklere neden olmuştur. Batıdaki kahvehanelerin, dönemsel olarak düşünce akımlarına öncülük etmiş olması karşısında, Türkiye’deki kahvehanelerde çeşitli kâğıt ve taş oyunları oynanmış, politik anlamdaki konuşmalar da sadece dedikodu seviyesinde kalmıştır. Bu durum dönemsel olarak elbette ki, her toplumda olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti’nin içinde resmi ideolojinin dışındaki kişilerin kahvehanelerde örgütlenerek bir muhalefet duruşu sergilemediklerini düşündürmemelidir. Ancak devrim sürecinin tamamlanabilmesi açısından Türkiye’de kahvehanelerde çeşitli yasaklamalar getirilmiştir. Bu durum Türkiye kahvehanelerinin Batıdaki kahvehanelere benzetilmeye çalışılmasından ileri gelmektedir. Ayrıca tek parti döneminin ve dolayısıyla kurucu iktidarın kendi ideolojisini halka yayması için çeşitli yollarla, kahvehaneler kullanılmıştır. En ilginç örneklerden bir tanesi de kahvehanelere gramofon koyularak, ulusun inşası sürecinde, otoriteyi meşrulaştırmak amacıyla, çeşitli marşlar çalınmış¹⁴, plaklara konuşmalar doldurularak buralarda dinletilmiştir.

Serdar Öztürk, 1935 yılında kahvehaneleri devletleştirme ve modernleştirme projesinin ortaya çıkmasından bahseder. “Kahvehaneleri modernleştirme ve devletleştirmeye dönük adımlar üç ana başlık altında incelenebilir:

- A. ‘Milli Düşman’ İskambili Yasaklama Girişimleri
- B. Kahvehaneleri Eğitim-Öğretim Amaçlı Olarak Örgütlenme Girişimleri
- C. Kahvehane Mekânının Kendisi Üzerinde Mücadele”¹⁵

İskambili yasaklama girişiminin sebeplerinin en önemlisi, kahvehanelerde oynanan iskambil oyunlarının, kumar şeklinde oynanmasıdır. İskambili yasaklamamanın hiçbir ideolojik nedeni bulunmamakla birlikte, kahvehanelerde kumar oynanmasının önlenmesi ve kumar oynayanların da kahvehanelere gelmemesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bunu dışındaki amaç çay ve kahve tüketiminin artırılmasıdır. Eğitim ve Öğretim amaçlı örgütlenme çalışmalarında, kahvehanelerde gazete ve kitapların bulundurulması ve ayrıca ‘okuma odası’ zorunluluğu

¹⁴ Serdar Öztürk adı geçen kitabında, M. Ö. Alkan’dan yaptığı alıntılarla, dönemde bu marşların ve plakların kullanılmasını siyasal iktidarı meşrulaştırmak amacıyla kullanıldığını, İstiklal Marşı, 10. Yıl Marşı, 10. Yıl Nutku, Atatürk’ün 9 Mayıs 1935’de CHP’nin IV. Büyük Kurultayı’nda yaptığı konuşmanın kaydedildiğini ve dinletildiğini, İnönü döneminde ise plaklı propaganda yöntemine daha sık başvurulduğunu, 1939 yılındaki seçimlerde propaganda plaklarını kahvehanelerde ve meydanlarda çaldırıldığını belirtmektedir.

¹⁵ Serdar Öztürk, **a.g.e.**, s. 162.

getirilmeye çalışılmıştır. Birçok ilde, birçok kahvehanede okuma odası açılmıştır. Mekân üzerindeki mücadelede de anlatılmak istenen konu, eski yapıdaki ve geleneksel yapıdaki kahvehanelerin fiziksel olarak ve mimari yapısının yenilenmesini ya da yeniden inşa edilmesini anlatmaktadır. Bu sayede yenilenen kahvehaneler ve yenilenmiş kahvehanelerin örnek oluşturulmasıyla yeni inşa edilecek olanların aynı formlarda inşa edilmesi, şehircilik, imar ve planlama açısından önem arz etmiştir. Bu da şehirlerin modernleştirilmesi projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Kahvenin ve kahvehanelerin ortaya çıkışından, 1950’li yıllara kadarki ülkemizdeki süreci, bu şekilde gerçekleştirmiştir. 1950’li yıllardan itibaren artan göç olgusu karşısında, Büyükşehirlerdeki kahvehaneler farklı formlara bürünerek çeşitli dönüşümleri de beraberinde getirmiştir.

3.2. 1950’li Yıllar ve Göçün Etkisi

Türkiye’de göç olgusu 1950’lerden itibaren irdelenen konuların başında gelmektedir. Köylerden ya da küçük şehirlerden çeşitli nedenlerden dolayı, Büyükşehirlere göç eden insanlarımız elbette ki ilk etapta çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu zorlukların üstesinden gelmenin en etkili yolu ‘dayanışma’ içinde bulunabilmektir. Göç eden kişi, ilk aşamada gittiği yerde ‘öteki’ olur ya da ‘ötekileştirilir’. İşte o zaman karşımıza iki boyut çıkmaktadır. Birincisi göç eden bir an önce bulunacağı ortama uyum sağlar ve ‘öteki’ olmaktan kurtulur. İkincisi ise, göç eden kişi, kendi gibi göç edenlerle ortak bir paydada birleşerek örgütlenir. Bu ikinci tipte, daha sonra bölgesel örgütlenmelerin daha sık gerçekleştiği görülmektedir. “Bireysel düzeydeki çabalarıyla kentte tutunma, iş fırsatlarını değerlendirme ve kültürel kimliklerini korumanın mümkün olmadığını gören topluluk düzeyinde dayanışmaya, örgütlü olmaya yöneliktir.”¹⁶

Bu örgütlenme isteği, kişinin ilk etapta ailesi, yakın akrabaları ya da hemşehrileriyle birlikte olması isteğidir. Göç edenlerin, daha önceden göç edilecek yerde yaşayan hemşehrileriyle irtibata geçerek, bölgede yaşanılacak alanlar saptanır ve hatta yardımlaşma içgüdüğü ile bağlantıya geçilen hemşehriler, göç edecekleri yakınlarından bir kalacak yer aramaya başlarlar. Bu tip bir hareket, aynı yerden göç edecekleri de uygulandığından,

¹⁶ Hüseyin Bal, “Kentsel Toplumda Anomi-Yabancılaşma Olgusu Kente Göç Edenlerin Alternatif Çözümü: Hemşehri Birlikleri”, **Toplum ve Göç**, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Ankara: DİE Matbaası, Ağustos 1997, s. 431.

mahalleler tek tipleşmeye başlayacak ve bu yerleşilen mahalle yöresel bir mahalleye dönüşecektir. Yine bu ilişki güven ve dayanışma olgularına dayanmaktadır. Bu, o mahallede yaşayan kişilerin ev hallerine ya da karşılıklı ev ilişkilerine kadar yansiyacaktır.

“Ev dışında süren hemşehrilik ilişkilerinin en önemli mekânı kahveler olmaktadır. Kahveler, yakın-uzak akraba dışındaki erkekleri kapsayan dolayısıyla daha geniş bir çevreye yayılabilen ilişkilerin sürdürüldüğü mekânlar olarak önem taşımaktadır.”¹⁷

Mahalle kahvesi diye tabir edilen mekânlar, bir anlamda sosyal yardımlaşma ve dayanışma vakıfları şeklinde de işlev görmektedir. Bu durum göç edilen kentteki hemşehrilik ilişkilerinin, kahvehanelerdeki boyutunu açıkça göstermektedir. Mahalledeki birçok konu, kahvehanelerde tartışılarak, bir çözüme kavuşturulmakta, yardıma ihtiyacı olanlar tespit edilmekte ve onlara yardım edilmektedir. Özellikle bu bağlamda hemşehrilerin birbirini koruyup kollaması manen ya da madden yardım edilmesinin temelinde de bu yatmaktadır. Artık günümüzde Büyükşehirlerde mahalle mahalle toplanan hemşehriler ya da akrabaların sınırları birleşmiştir. X şehirlilerin mahallesi ve Y şehirlilerin mahalleleri, yerleşim sorunları nedeniyle ya keskin çizgilerle ayrılır ya da iç içe geçmiş durumdadır.

Günümüz Büyükşehirlerinde iç içe geçmiş mekanlarda ikamet eden ve varlıklarını sürdüren hemşehrilerin, kahvehanelerin de dışına taşarak, tüm şehirde, daha önceden planladıkları amaçlarına ulaşmak adına, makro düzeyde bir örgütlenme içine gidebileceklerdir. Mahalle kahvehanelerinde gerçekleşen hemşehri ilişkileri, bu mikro düzeyden, dernekleşme süreci ile tüm şehirde tek çatı altından yürütülmesi hemşehrilerin birlik ve beraberliği açısından daha cazip bir durumdur. Küreselleşen dünyada, ekonomik açıdan dengesiz bir duruma düşmemek adına gerçekleştirilen makro birliktelikler, daima hemşehrilerin faydasına olmuştur. Bir anda bir dükkânda çalışan kişilerin, bir fabrikada çalışan işçilerin ya da bir dolmuş hattında şoförlerin aynı memleketten gelen kişilerden oluştuğu gözlemlenmektedir. Bu mahalle düzeyindeki dayanışma etkinliğinin bütün şehre taşındığını göstermektedir. Bu durum hemşehrilerin birlikteki siyasetleridir. Bu siyaset, küreselleşen ekonomide, kapitalizmin etkisinden kurtulabilmek adına kültürel içeriklidir. “Gelişmiş kapitalizmin 20. yüzyılın sonunda aldığı biçim ve küresel akışkanlık, insan

¹⁷ Sema Erder, “Nerelisin Hemşerim?”, **İstanbul Küresel İle Yerel Arasında**, Der: Çağlar Keyder, İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, Kasım 2000, ss. 200–201.

yaşamlarında ve bu yaşamların mekânsal karşılığı olan kentlerin yapısında yeni dönüşümlere neden olmaktadır.”¹⁸

3.3. Keskin Kutuplaşmalar

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden sonra, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde köklü değişimler meydana gelmiştir. Bu tarihten itibaren anayasa, siyasi yapı değişime uğramış, huzur ve sükunet ortamı bozulmuştur. Özellikle 1960’ların sonlarında sol örgütlerin ses getiren eylemleri, bombalı saldırılar, adam kaçırmalar yaşanmıştır. Böyle bir şiddet ortamında, çok geçmeden 12 Mart 1971 muhtırası göze çarpmaktadır. 1982’ye kadar geçen süreçte sağ ve sol grupların çatışmaları, tam anlamıyla girdaplaşmış siyasi yapı ve şiddet ortamı ülkenin tam da ortasındaki sorunlar olarak görülmektedir.

Ülkenin içinde bulunduğu anarşi ve şiddet ortamında kahvehaneler sağ ve sol örgütlerin resmi olmayan toplanma yerleri haline gelmiştir. Sağ ve sol örgütlerin mahalleleri tutmaları ve mahallelerdeki kahvehaneleri üs olarak kullanmaları, mahallelerin kurtarılmış bölgeler haline getirilmesinde araç olmuştur. Ancak bu örgütlenmeler nedeniyle karşıt grupların silahlı saldırıları meydana gelmiş ve bu saldırılardan kahvehaneler de nasibini almıştır. Ağustos 1978’de Ankara Balgat’ta kahvehane taraması nedeniyle 5 kişi, Eylül 1978’de Ankara Ulubey mahallesinde kahvehane taraması nedeniyle 2 kişi, Mayıs 1979’da Ankara Piyangotepe’de kahvehane taraması nedeniyle 7 kişi, Ekim 1979’da İstanbul Bayrampaşa’da kahvehane taraması nedeniyle 6 kişi, Kasım 1979’da Kayseri’de taranan kahvehanede 5 kişi, Aralık 1979’da ise İstanbul Beşiktaş’ta kahvehaneye bomba atılması nedeniyle 5 kişi hayatını kaybetmesi bu duruma verilebilecek birkaç örnektir.

Benzer durum Alevi ve Sünni vatandaşlar arasında da görülmüştür. Alevi vatandaşlarımızın yoğun olarak yaşadığı belli başlı illerde, dönemin getirdiği şiddet ortamı çok acı sonuçlar doğurmuştur. Nisan 1978 Malatya, Aralık 1978 Maraş ve Mayıs 1980 Çorum katliamlarında çoğunluğu Alevi birçok vatandaşımız hayatını kaybetmiştir. Bu katliamlar sırasında, yine kahvehaneler üs olarak kullanılmış, Alevi ve Sünnilerin gittiği kahvehaneler taranmış ya da bombalanmış, kaçırılan vatandaşların kahvehanelerde alıkonulduğu ya da işkence gördüğü, görgü tanıklarının anlatılarıyla da birçok kaynağa yansımıştır.

¹⁸ Hakkı Yırtıcı, **Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Nisan 2005, s. 9.

3.4. 1980'den Günümüze Kahvehaneler

12 Eylül 1980'de yaşanan askeri darbe neticesinde anarşi ortamından bir nebze uzaklaşmış ve 1982'den itibaren tekrar demokratik yaşama geçiş ile birlikte, kahvehanelerin de işlevi eskisine nazaran farklılaşmıştır. Bu tarihten itibaren kahvehaneler, siyasi kutuplaşmaların yaşandığı, sosyal ve siyasal muhalefetin olduğu mekanlar yerine, taş şikirtilerinin yankılandığı, kağıt oyunlarının oynandığı mekanlar haline gelmiştir.

Elbette ki kahvehaneler bu zamandan itibaren birçok forma bürünmüştür. Bu türler, işçi, emekli, hemşeri, öğrenci, sevgili, oyun, maç kahvehaneleri vb. gibi isimlendirilebilmektedir. Hala belli yörelerde işçilerin gittiği kahvehanelerden çalışacak insan gücü bulunabilmekte, emekliler gazetelerini alıp okuyabilmekte, arkadaşlarıyla sohbetler edebilmekte, öğrenciler (ki özellikle üniversite çevrelerinde görülen) gittikleri bu mekanlarda sosyalleşebilmekte, sevgililer buluşabilmekte ve küçük kaçamaklar yapabilmekte, dileyen ise taş ve kağıt oyunları oynayabilmekteyken, dileyen ise at yarışlarını takip edebilmekte ve futbol maçlarını izleyebilmektedir.

1980 sonrasında kahvehanelerin işsizlerin ve aylakların gittiği mekanlar olarak görülmeye başlanmıştır. Artık insanlar kültürel, siyasal veya sosyal sohbetleri uzun uzadıya yapmamakta, ekonomik koşulların zorlukları nedeniyle (ki ekonomik kriz zamanlarında kahvehanelerin daha yoğun oldukları gözlenmektedir) bu mekanlarda biraz olsun içinde buldukları psikolojik durumlardan çıkmaya çalışmaktadırlar. Bu da kahvehane içindeki diğer insanlarla yapılan günlük, içi boşaltılmış sohbetlerle, taş ve kağıt oyunları ile gerçekleşmektedir. Ancak bugüne kadar kahvehanelere gitmemiş ya da gidememiş insanların nazarında, dışarıdan bakıldığında, bu mekanların izbe, işsiz ve aylakların yuvası, sigara dumanından geçilmeyen (sigara yasağından öncesine kadar) mekanlar gibi görülmesine neden olmuş ve itici hale gelmiştir.

4. SONUÇ YERİNE

Tarihsel süreçte kahvenin Ortadoğu'dan başladığı serüveni tüm Dünyayı etkilemiştir. Kahvenin ortaya çıkışı ve yayılmasıyla birlikte, etkisinin görülmesi, birçok alanda tartışmalı durumlara yol açsa da insanlar bu içeceğin tüketiminden vazgeçmemişlerdir. Belirli bir süre sonra, kahvehanelerin kurulmasıyla birlikte, toplu olarak içeceğin tüketiminin sadece bir araç haline geldiği, amacın insanlarla bu tip mekanlarda iletişim kurmak olduğu ortaya çıkmıştır.

Özellikle Osmanlı toplumunda kahvehanelerde başlayan siyasal muhalefetin, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, 1980'li yıllara kadar süregeldiği açıktır. Çeşitli yasaklamalar getirilen kahvehanelerin, hala ayakta duruyor olması da aslında irdelenecek başlı başına bir araştırma alanıdır. Kahvehaneler Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan devrimin meşrulaştırılması için kullanılan, 1950'lerde göçün etkisiyle sosyal bir forma bürünen, 1960'lardan sonra ülkenin siyasi yapısından etkilenen, farklı kutuplaşmaların yaşandığı, 1980'lerden sonra ise her alanda olduğu gibi kısmen apolitikleştirilen ancak sosyal birlikteliklerin sağlandığı mekansal araçlar halinde işlev görmüşlerdir.

Kahve ve kahvehaneler, daha önce kurulan kurumların aksine, kurulduğu şehre ve şehrin toplumsal yapısına renk getirmiştir. Bu kurum sayesinde insanlar sosyalleşebilmenin tadını çıkarmaya başlamışlar, sokakları, çarşıları doldurmaya başlamışlardır. Kahvehanelerin yüzyıllar boyunca süren serüveninde hala ayakta duruyor olması gayet heyecan vericidir. Hala siyasiler, bir vilayete, ilçeye ya da köye gittiklerinde, bir kahvehaneye girmeyi, oradaki insanların nabzını tutmayı unutmamaktadır. Birçok yasaklama girişimine rağmen, başlarda yenilik olarak görülüp, 'haram' sayılan bu içecek ve mekânlar, yüzlerce yıldır hala ayakta ve artık toplumlar için sıradanlaştılar.

Günümüzde kahvehanelere giden insanların yaş ortalamaları gitgide düşmektedir. Bu da ekonomik sıkıntıların, insanların iş bulamamasının göstergesi haline gelmiştir. Dışarıdan, kahvehanelerin içine hiç girmemiş insanlar tarafından bu mekanlar sadece olumsuz davranışların sergilendiği, işsizlerin yuvası olduğu, kumar oynanan, bir şeylerle meşgul olmayan insanların zamanlarını geçirdikleri mekanlar olarak algılanmaktadır. Elbette ki bu sayılanların çoğu bu mekanlarda gerçekleşmektedir. Ancak bu durumların tüm kahvehanelere mal edilmesi yanlıştır. Ayrıca bu mekanların bu görüntülerinin yanında sosyalleşebilen, küçük ölçekte istihdamın ve sosyal dayanışmaların sağlanabildiği de görülmektedir. Esas olan buralara giden insanların algılarının bu noktalara çekilebilecek çalışmaların ortaya konabilmesidir.

Gençlerin çeşitli yollarla bilinçlendirilmesi amaç edinilirse, ortak geleneksel değerlerin yok olması önlenilecektir. Ayrıca kahvehaneler eski sosyal yardımlaşma ve dayanışma derneği gibi çalışan formunu yeniden kazanabilirse, buralar işsiz yuvası gibi görülmeyecek, insanların dayanışma duygusu ile birbirlerine sahip çıktıkları yerler haline tekrar dönüşebilecektir. Yerli olmayan ürünlerin tüketiminin özendirilmesi yerine yerli varlıkların

tüketiminin özendirilmesi, yurtiçi ekonomiyi canlandıracağı gibi, yerel tatların sürekliliğini de gerçekleştirecektir. Tüm toplumda homojen bir biçimde canlandırılacak olan ekonomi, halkın bilincinde yer etmiş olan ‘batı dünyaya yön verir’ fikrini de yıkacaktır. Aksi takdirde doğudan batıya yönelik göçler, batı dünyaya yön vermeye elbette devam edecektir düşüncesini de meşrulaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Bey, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 3. Basım, Ekim 2002.
- Bal, Hüseyin, “*Kentsel Toplumda Anomi-Yabancılaşma Olgusu Kente Göç Edenlerin Alternatif Çözümü: Hemşehri Birlikleri*”, **Toplum ve Göç**, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Ankara: DİE Matbaası, Ağustos 1997, ss. 431–440.
- Bayraktar, Ulaş, “*Formelleşen Hemşehri Dayanışma Ağları: İstanbul’daki Hemşehri Dernekleri*”, **Toplumbilim Dergisi**, Göç Sosyolojisi Özel Sayısı, Sayı: 17, İstanbul: Bağlam Yayınları, Ekim 2003, ss. 107–118.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, Ocak 2003.
- Chambers, Iain, **Göç, Kültür, Kimlik**, Çev: İsmail Türkmen ve Mehmet Beşikçi, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Erder, Sema, “*Göç, Yerleşme ve “Çok” Kültürel Tanışma*”, **Birikim Dergisi**, Sayı: 123, İstanbul: Birikim Yayınları, Temmuz 1999, ss. 68–75.
- Erder, Sema, “*Nerelisin Hemşerim?*”, **İstanbul Küresel İle Yerel Arasında**, Der: Çağlar Keyder, İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, Kasım 2000, ss. 192–205.
- Foucault, Michele, **Of The Other Spaces (1967), Heterotopias**, <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.en.html>
- Giddens, Anthony, **Sosyoloji**, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1. Baskı, Nisan 2000.
- Gültekin, Nevin, Onsekiz, Dilşen, “*Ankara Kentinde Eğlence Mekanlarının Oluşumu ve Yer Seçimi*”, **Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der.**, Cilt 20, No: 1, http://www.mmf.gazi.edu.tr/journal/2005_1/137-144.pdf (Erişim Tarihi: 15.01.2007).

- Habermas, Jürgen, **The Structural Transformation Of The Public Sphere**, Cambridge, Polity Press
- Hattox, Ralph S., **Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri**, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2. Basım, Mayıs 1998.
- Heise, Ulla, **Kahve ve Kahvehane**, Çev: Mustafa Tüzel, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Temmuz 2001.
- Hüsnü, Şefik, **Türkiye'de Sosyal Sınıflar**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2. basım, Nisan 1997.
- Kırılı, Cengiz, “*Kahvehane ve Hafiyeler 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol*”, **Toplum ve Bilim**, http://tulp.leidenuniv.nl/content_docs/wap/ck.pdf (Erişim Tarihi: 15.01.2007).
- Kömeçoğlu, Uğur, “*Geçmişte bir Heterotopya: Kahvehaneler*”, **21. Yüzyıl Karşısında Kent ve İnsan**, Yay. Haz: Firdevs Gümüsoğlu, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1. Basım, Kasım 2001, ss. 93–103.
- Kurtoğlu, Ayça, “*Mekânsal Bir Olgu Olarak Hemşehrilik ve Bir Hemşehrilik Mekânı Olarak Dernekler*”, <http://www.ejts.org/document375.html> (Erişim Tarihi: 15.01.2007)
- Kuş, Mehmet, “*Kahvehane Kültürü Değişti*”, <http://www.cihandergi.com/detay.php?id=3&did=16> (Erişim Tarihi: 15.01.2007).
- Lewis, Bernard, **İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti**, Çev: Ömer Faruk Birpınar, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, Ekim 2006.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich, **Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri**, Çev: Muzaffer Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 5. Baskı, Temmuz 2002.
- Öncü, Ayşe, Weyland, Petra, “*Giriş: Küreselleşen Kentlerde Yaşam Alanı ve Toplumsal Kimlik Mücadeleleri*”, **Mekân, Kültür, İktidar Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler**, Der: Ayşe Öncü, Petra Weyland, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2005, ss. 9–39.

- Öztürk, Serdar, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Kahvehane ve İktidar (1930–1945)**, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 1. Baskı, Ocak 2006.
- Raifoğlu, Rıfat, “*Damaktaki Lezzetin, Telvedeki Gizin Tarihi Türk Kahvesi*”, **Akademi Dergisi**, Kocaeli Üniversitesi, Akademie Der Turkischen Gemeinde, Sayı: 3, Eylül-Ekim-Kasım 2004, ss. 16–19.
- Sennett, Richard, **Kamusal İnsanın Çöküşü**, Çev: Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, 2000.
- Şen, Besime, “*Soylulaştırma: Kentsel Mekânda Yeni Bir Ayrışma Biçimi*”, **İstanbul’da Kentsel Ayrışma Mekânsal Dönüşümde Farklı Boyutlar**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1. Basım, Temmuz 2005, ss. 127-159.
- Tekeli, İlhan, “*19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü*”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Ed: Paul Dumont ve François Georgeon, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal tarih Vakfı Yayınları, 2. Basım, Şubat 1999, ss. 19–30.
- Toros, Taha, **Kahvenin Öyküsü**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı, 1998.
- Uzun, C. Nil, “*Kentsel Dönüşümde Yeni Bir Kavram: Seçkinleştirme*”, **Değişen Mekân Mekânsal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış: 1923–2003**, Der: Ayda Eraydın, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Mayıs 2006, ss. 340–360.
- Ünüvar, Kerem, “*Osmanlı’da Bir Kamusal Mekân: Kahvehaneler*”, **Kamusal Alan ve Türkiye**, Ed: Ahmet Karadağ, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 1. Baskı, 2006, ss. 237–255.
- Yırtıcı, Hakkı, **Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Nisan 2005.
- Zaim, Ayça, “80 Sonrası Orta Sınıf Gençliği”, **Birikim Dergisi**, Sayı: 208, İstanbul: Birikim Yayınları, Ağustos 2006, ss. 89–96.
- “İstanbul’da Kahvehaneler”, <http://www.istanbul.gov.tr/Default.aspx?pid=3010> (Erişim Tarihi: 15.01.2007).